

Амністія й амнезія

Ален Безансон

1.

До цих роздумів мене спонукало обурення, яке я відчуваю, разом із багатьма іншими, думаючи про те, наскільки zdeформованою є наша історична пам'ять у ХХ сторіччі. Цей контраст між амнезією (і практичною амністією) комунізму та гіпермнезією нацизму (кажучи «гіпер», я маю на увазі не найпоширеніше значення цього префікса, а те, котре формується як реакція на амнезію комунізму) ліг в основу моєї лекції, прочитаної в жовтні 1997 року на урочистому відкритті навчального сезону в Інституті Франції, лекції, яка потім дискутувалася у французькому журналі «Коментер», у єврейському американському журналі «Коментері» й певною мірою поширилася всюди.

Тим часом у мене виникло відчуття, що треба піднести розгляд цієї проблеми на вищий рівень, і тому я написав невеличку книжку, яка стала предметом дискусій, дуже часто пристрасних і палких, іноді спокійних і виважених (як, наприклад, на факультеті права в Парижі), і яка була перекладена або перекладається на численні мови.

Мій погляд на цю проблему (що й спричинилося до певного скандалу) — суто компаративістський. Але в жодному разі не ідентифікаторський. Ці «гетерозиготні близнюки», комунізм і нацизм, відрізняються між собою, вони мають різну історію, були ворогами. А проте я розглядаю їх як дві відміни внутрішньо одного й того самого виду, виду ідеологічного. Я розумію під ідеологією доктрину, яка обіцяє, через навернення у свою віру, земне спасіння, яка претендує на відповідність космічному порядку, науково розшифрованому у своїй еволюції, і яка намагається накинати людям політичну практику, спрямовану на радикальне перетворення суспільства. Обидва згадані вище політичні рухи прагнуть побудувати досконале суспільство, вирвавши корінь зла, яке стає цьому на заваді. Вони вважають свої ідеї та діяння філантропічними, оскільки їхня мета — ошасливити все людство або принаймні ту його частину, яка гідна бути ошасливленою, і цей ідеал приваблював до себе чимало палких і відданих ентузіастів, готових принести на його олтар героїчні жертви. І, нарешті й передусім, обидва вони застерігають за собою право і навіть вважають за свій обов'язок чинити вбивства, — що вони обидва й робили дуже схожими методами і в масштабах, яких не знала історія.

2.

У певний момент розмови на цю тему неминуче постає питання Шоа*. Якою мірою єврейська катастрофа

В основу статті покладено доповідь, виголошену 1999 року у Варшавському університеті. Друкується за машинописом із дозволу автора. Редакція висловлює окрему подяку п.Маріушу Сельському за сприяння у підготовці цієї публікації.

виокремлюється на тлі грандіозного винищення людей, яке було однією з найхарактерніших ознак ХХ сторіччя? Чи можна розглядати її просто як одну з могил на спільному кладовищі? А якщо ні — то чому? Як тільки ми порушили це питання, ми помічаємо, що наш план змінився. Ми виходимо за межі простого історичного та політичного аналізу і входимо у сферу метафізики або навіть у сферу релігії. Ця тема викликає священний трепет. Адже ми потрапляємо в історію релігії, спочатку юдейської, а потім — рикошетом — і християнської.

Юдейство завжди визначалося як водночас релігія, народ і земля. Його право на свою релігію майже визна-

Володимир Костецький. Допит ворога (1937)

валося, але емансипація не дозволила йому утворити народ, бо вона розчинила цей народ у новітньому понятті громадянства. А в тих випадках, коли емансипація була половинчата або її й зовсім не було, єврейський народ ставав небажаним етносом у тілі нації й був змушений нести на собі цей тягар. Та ось 1948 року єврейський народ постав перед світом у новітній формі національної держави, великою мірою світської, держави, що здобула цілковиту незалежність, яку була втратила ще за часів вавилонського полону. Іншою важливою датою можна вважати 1960 рік, коли відбувся процес Айхмана, що мав такий широкий розголос і став, окресливши контури Шоа, дуже визначною подією, яка, можна сказати, заклала підвалини її легітимності.

Дедалі повніше розкриття злочинів комунізму зробило неминучим порівняння його з нацизмом. Про комуністичні злочини завжди було відомо, але ці відомості довго не були офіційно підтверджені — хіба що почасти, коли вже стало важко їх заперечувати, це зробив 1956 року Хрущов. Справжнім тараном, що зробив перші проломи в доти непробивному мурі брехні, став «Архіпелаг Гулаг» Солженіцина (1974). На лаві підсудних опинилися і нацизм, і комунізм. Та чи були вони звинувачені за тими самими пунктами?

3.

Я збираюся подивитися на проблему лише під одним кутом — кутом руйнації. Руйнація була фізичною: живих людей перетворювали на трупи. Вона була моральною: чесні й розумні душі ставали злочинними, безумними, отупілими. Вона була політичною: суспільство виривали з його природного стану й силоміць запихали у вузькі форми ідеології. Далі я продовжу своє розслідування під кутом зору філософії та теології. І нарешті, опишу роботу пам'яті й закінчу тим, що визначу єдиний терен, на якому унікальність Шоа набуває смислу.

Про фізичну руйнацію скажу коротко, тому що факти всім відомі й складено приблизні (хоча й далеко не повні) списки загиблих.

вати євреїв у їхньому фізичному бутті, розглядаючи кожного з них як індивідуальне вогнище інфекції. Комунізм поставив перед собою завдання набагато ширше, хоча й не досить чітко окреслене. Він поклав собі за обов'язок винищувати «ворогів соціалізму», «ворогів народу», а такі люди могли ховатися навіть у середовищі обраного суспільного класу (пролетаріату), навіть у лавах партії. Ось чому його поліційні органи були набагато досконаліші й чисельніші за нацистські. Вистачило двох років, щоб виконати три п'ятих від усіх накреслених заходів «остаточного розв'язання» проблеми. Але від 1917 року й до останніх днів свого існування радянські органи мушили сортувати, складати дос'є, фільтрувати й перефільтровувати все населення.

Мобільні операції винищення (аналогічні тим, що їх здійснювали горезвісні нацистські Einsatzgruppen) спорадично організувалися на всьому обширі територій, які перебували під комуністичним пануванням. Вони викосили безліч народу на першому етапі російської революції, кілька разів повторювалися в Китаї й у грандіозному масштабі здійснювалися в Камбоджі, де масові поховання розкопують і досі.

Депортацію людей у трудові табори винайшов і систематизував комуністичний режим. Нацизм лише наслідував ці методи. Депортація та комунізм — це явища, які не існують окремо, одне без одного. В деяких таборах — а цьому ще сприяли кліматичні умови та довговічність системи — смертність іноді сягала рівня тотального винищення (наприклад, у таборах Колими), але там не вдавалися до винищення прямого й безпосереднього, на зразок Треблінки. Від того, що ми знаємо про табори в Північній Кореї, волосся на голові стає сторч. Вони й сьогодні діють на повну потужність.

Дві системи винищення людей більше притаманні комунізму — судово розправа й голодомор.

Нацизм не практикував судів над євреями, оскільки не залічував їх до людського роду. До таких заходів він удавався лише в боротьбі проти політичних ворогів та опонентів, після хоч і поверхової, але реалістичної оцінки фактів. Комунізм практикував методи судової розправи у великих масштабах. Звідси моторошний страх, який дав на маси населення, навіть на людей лояльних, навіть на тих, хто мав щирі комуністичні погляди. Зізнання (а зізнання вимагали від усіх) добували різними способами, найчастіше застосовуючи звичайнісінькі тортури.

Що ж до голодомору, то можна провести різницю між голодоморами «системними», які були простим наслідком економічної абсурдності комунізму, і голодоморами «систематичними» як умисне організованими заходами на винищення людей. Якщо ми розглянемо як приклад Україну, то лише їй довелося кілька разів пережити голодомори «систем-

* Шоа мовою іврит означає «катастрофа». Цим терміном позначається нацистський геноцид євреїв.

реживаючи, так би мовити, перехідний період від своєї колишньої честності до свого неминучого морального краху. Небезпечнішим, тому що нелегко передбачити, хто стане його майбутніми жертвами. Нацизм визначає своїх ворогів наперед. Комуністичний універсалізм стає причиною того, що після захоплення влади універсальною стає загроженість: немає такої категорії людства, яка не могла б наклеїти на себе прокляття бути зарахованою до ворогів народу або до прибічників духовної спадщини капіталізму. Ніхто не застрахований від підозри. Мірою того, як утопія розкриває свою безпорадність, у круг проклятих може потрапити все населення й навіть сама партія.

Комунізм, на відміну від нацизму, мав у своєму розпорядженні достатньо історичного часу й міг повністю використати його на перевиховання своїх підданих у дусі нової моралі та високих переваг свого проекту. Протягом сімдесяти років росіяни спочатку трохи повірили в нього, потім мусли підкорятися йому вже без віри, змирившись із необхідністю розмовляти мовою комуністичної ідеології й на власному прикладі спостерігати результати цієї загальної шизофренії. Солженіцин уважав, що ця насильницька педагогіка калічення людських душ, примусове засвоєння обов'язкової ідеології є чимось страшнішим, аніж голодомори, аніж ГУЛАГ. Номо sovieticus, як це стає очевидним, провалився набагато глибше в безодню маразму, аніж німці після свого нацистського кошмару. До того ж, нацистські злочини осуджено в самому їхньому принципі, але внаслідок плутанини з мораллю, про яку я вже говорив, комуністична ініціатива ніколи не піддавалася осуду в самих своїх намірах. А отже, кожен новий комуністичний експеримент — у Китаї, В'єтнамі, на Кубі — починається, як і всі попередні, в цілковитій невинності.

Після того, як людину руйнують тілесно, калічать у її здатності раціонально мислити та робити правильну моральну оцінку, треба ще передбачити можливість визначального впливу на її політичну природу, на її спроможність організувати свої стосунки з іншими в такий спосіб, щоб утворити спільноту, державу.

Перед тим, як узяти владу, і комуністична партія, і партія нацистів беруть участь у політичній грі, тоді як самі вони, завдяки своїй внутрішній дисципліні, перебувають, власне, поза грою. Прийшовши до влади, вони починають руйнувати політику, втискаючи всі природно організовані суспільні групи, класи, партії, церкви, професійні об'єднання, університети тощо в підготовлені для них штучні форми. Всі елементи політичної гри, які ще збереглися, утримуються — наче спіймані краби — в одній сітці, яку накидають на них керівні органи партії. Що ж до бурхливої діяльності самого керівного центру, то її ніяк не можна вважати політикою, тому що вона цілком спрямована на реалізацію утопії. Між уявним минулим, яке описує доктрина, та ідеальним майбутнім нинішній час не має цінності. Близьке минуле — це ворог, теперішнє не існує, все

підкоряється майбутній есхатології, завершальній і недосяжній меті. Ось чому цілі нацизму, як і цілі комунізму, теоретично нічим не обмежені. Оскільки йдеться про те, щоб вирвати корінь зла, треба поступово, по черзі, прибрати все людство, бо ж навіть арійська раса, раса німецька, виявляється перемішаною, байстрючною, зжидовленою. Мета комунізму від самого початку була світовою. Та оскільки дух капіталізму виявився невитравним, після кількох хвиль терору вже не стало іншого матеріалу для підозри та чисток, як саме ядро системи. Сталін зруйнував свою партію в тридцятих роках, а Мао робив це двічі, під час «великого стрибка» і в період «культурної революції».

Проте ця чиста логіка двох систем, яка неминуче приводить у небуття, не може бути застосована до кінця. Принцип комунізму полягає в тому, щоб усе підкорити захопленню та утриманню влади. Але щоб утримати владу, треба зберегти те, що необхідне для її виживання. Щоб вистояти в протистоянні з реальним світом, треба мати реальну силу, а її можна взяти тільки з тієї реальності, яку вона контролює. Для цього треба мати бодай якийсь мінімум сільськогосподарства, технології, промисловості, а отже, й виробників, інженерів, науковців. Не можна переправити в задзеркальну зону все те, що існує, бо в такому разі тебе й самого поглине небуття, яке ти створюєш. Отже, система неминуче переходить у стадію розпаду. Утримання влади в кінцевому підсумку отожднюється зі збереженням керівних посад і тих матеріальних вигод, які вони приносять. Люди втрачають усякий інтерес до режиму, який не дає їм навіть надії на те, що коли-небудь вони скинуть можновладців і самі сядуть на їхнє місце. Коли від якогось одного щиглика картковий будиночок обвалюється, перед нами постає посткомуністичний пейзаж, який ми сьогодні бачимо. Сьогодні у світі залишається лише один комуністичний режим, який досі існує у своєму чистому вигляді й досі віддає перевагу логіці самознищення, — це режим Північної Кореї.

6.

А тепер, якщо ми хочемо віддати належне людському досвіду, нам треба змінити регістр і розглянути проблему під кутом теології. Ми зобов'язані це зробити, тому що більшість великих очевидців, які мали змогу спостерігати за розвитком подій у XX сторіччі, бачачи цей надмір несправедливості чи абсурду, волали до неба. Декотрі з них доходили висновку, що там нікого нема, інші вважали, що можна звертатися до нього з молитвою. Власне, ці дві релігійні позиції поєднувалися в свідомості кожного з таких мислителів або примхливо чергувалися там.

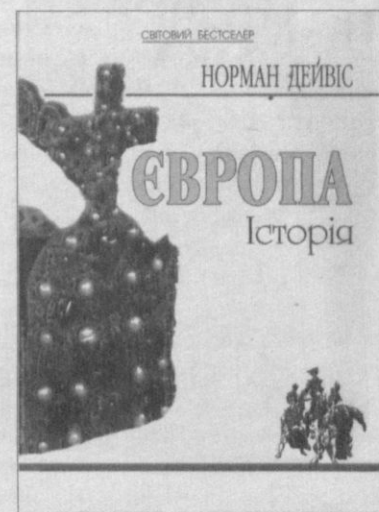
Якщо говорити про відчуття жаху, то його спричиняло не так саме зло, як наявність абсурдного бажання чинити зло. Люди стають злочинцями або вбивцями тому, що хочуть набутися якимось добром. Але ті, кому випало жити за комунізму та нацизму,

не розуміли, яке добро хотіли набутися, хто примушував їх страждати, вмирати. Який сенс витратити гроші, мобілізувати людей задля того, щоб знайти на якомусь горіщі єврейську дитину й убити її? Навіщо в країні, де давно вже не існує ніякої опозиції режимові, заарештовувати мільйони людей, примушувати їх зізнаватися у неймовірних злочинах, збирати безліч людю, щоб примусити всіх розіграти комедію загального обурення і зробити їх відповідальними за вбивство? Та особливо незбагненим здавалося те, що ці абсурдні злочини коїли люди звичайні, за нормальних умов інтелегентні й навіть моральні. Щоб зрозуміти їхню поведінку, жертви не могли просто посылатися на злочинні нахили, якоюсь мірою притаманні людській природі. Тут треба було піднятися вище, до системи. Але раціональність, хай навіть безумна, системи заперечувалася її діями, які були саморуйнівними і спрямованими проти інтересів задуму.

Очевидців і жертв приголомшував контраст між банальністю злочинців і грандіозною масштабністю злочинів, між абсолютною неспроможністю системи організувати речі, найнеобхідніші для елементарних життєвих потреб, та її дивовижною ефективністю в організації деструктивних процесів і тотального контролю за всім і за всіма. Хто був при владі за нацистського та комуністичного режимів? Це просте запитання, на яке, здавалося б, так просто відповісти — адже і фюрер, і генеральний секретар партії, і сама Партія були в усіх на видноті, — завжди становило глибоку загадку для всіх людей, спроможних на філософічну рефлексію. Усі вони, як віруючі, так і невіруючі, Орвелл, Раушнінг, Юнгер, Мандельштам, Ахматова, Мілош, Герберт, Александр Ват, відповідали на нього так: «Це — диявол». Мені невідомо, що вони під цим розуміли, не знали цього, певно, й вони самі. Але я знехтував би історичні свідчення та наявні тексти, якби не згадав у даному контексті про цього персонажа.

Ніщо так переконливо не свідчить про наявність біблійних мотивів у комунізмі й нацизмі, як їхнє спільне бажання «спастися» світ, при цьому, звісно, стерши в ньому будь-які біблійні сліди. Це — спасіння, яке залежить не від Божої благодаті, а від людської волі. Тут можна говорити про пелагіанство — колективізоване й політизоване. Дві протилежні доктрини, одна оптимістична — комунізм, друга — песимістична, нацизм, поділяють ідею про колективне спасіння, до якого повинне прийти у своїй історії людство, біблійну ідею, протиставлену аісторизмові античної філософії та аісторизмові мусульманської релігії. В німецькому націоналізмі величання нації та народу набуває форми богообраності народу юдейського. Проте обраність народу німецького ніяк не пов'язана з волею Провидіння, а є продуктом природи й історії, тут йдеться про те, що німецький народ одержав загальнолюдську спадщину, що передалася йому через цілу низку народів. Це дуже давня леген-

ОСНОВИ

Норман Дейвіс

ЄВРОПА

Історія

(Переклад з англійської)

Книжка славного британського історика Нормана Дейвіса, що має півтори тисячі сторінок, десятки карт, схем і таблиць, є найдокладнішим і найоб'єктивнішим на сьогодні однотомовим викладом європейської історії від найдавніших часів до наших днів. На відміну від багатьох подібних книжок, виданих на Заході, праця Дейвіса приділяє значну увагу історії східноєвропейських народів, що в поєднанні з блискучою ерудицією та яскравим оповідним стилем робить книжку захопливим читвом не лише для фахівців.

Це одна з найвидатніших історичних праць, виданих коли-небудь в Оксфорді.

The Independent

Той, хто каже, що історія нудна, прочитавши «Європу», змінить свою думку!

The Daily Telegraph

Ця книжка, що важить мало не два кілограми, охоплює історію Європи від часів античної Еллади до краху радянської імперії. Дейвіс, наче вправний репортер, увічнює низкою фотокадрів найважливіші миті історії Старого Світу.

The Economist

Британський історик написав блискучу працю, і критики оголосили про неї свій вердикт: «Книжка, яку має прочитати кожен».

The Times

Кулінарні рецепти кам'яного віку, жарти стародавніх греків, історія пререзерватива — ось тільки деякі цікавинки з розмаїття подій, що мали вплив на історію Європи.

The Wall Street Journal

Дейвіс розкриває перед читачем широкомасштабний задум, неперевершену майстерність оповідача, великий дар лаконічності стилю й досконале відчуття рівноваги в композиції всього твору.

The New York Review of Books

Сміливий і грандіозний задум, книжка першої величини. Після Дейвіса ніхто вже не напише історії Європи по-старому.

The London Review of Books

Видання можна придбати у книгарнях «Наукова думка», «Сяйво», «Знання» та ін.

Адреса для оптових покупок:

Київ, б-р Ліхачова, 5, кв. 18

Тел.: (044) 295-2582

Політична думка 4/99, 1/2000

Останнє за минулий рік число кварталника «Політична думка», підготовлене спільно з московським двомісячником «Поліс», присвячене актуальним проблемам посткомуністичного розвитку Росії та України. Друкуються зокрема статті Тимура Тимофєєва «Виклики ХХІ століття — дебати про альтернативи», Віктора Медведчука «Соціал-демократична модель суспільного розвитку: передумови становлення в Україні», Володимира Полохала ««Середній» українець — соціальна основа негромадянського суспільства», Олександра Сунгурова «Організації-посередники в структурі громадянського суспільства», Ростислава Туровського «Тенденції регіонального розвитку Росії та України: порівняльний аналіз», Ігоря Бураковського «Економічна політика України: формальні і реальні альтернативи», Наталі Костенко «Мас-медіа у виборах: ціннісні орієнтації політичної сфери» та Володимира Лапкіна й Володимира Пантіна «Політичні орієнтації і політичні інститути у сучасній Росії: проблеми коеволюції».

У першому цього річного числі кварталника Олександр Яременко й Михайло Міщенко пишуть про «Політичні вподобання українців як чинник впливу на політичні процеси», Віталій Жадько — «Про парадокси свідомості сільського виборця», Володимир Пастухов — про «Національні і державні інтереси Росії», Валерій Карбалевиц — про «Білоруську модель посткомуністичних трансформацій», Віктор Сергєєв — про «Інновації, демократію й логіку конкуренції», Олексій Плотников — про «Зовнішню заборгованість України», Григорій Перепелиця — про «Природу конфліктів у посткомуністичному світі». Друкуються також перекладні статті Жака Сапіра «Україна: «невидима рука» економічного занепаду» та Кшиштофа Зельке й Адама Глапінського «Україна і Польща після розширення НАТО». З блискучою «політологічною» пародією «Політична думка Трипілля та сучасність (історіософські гіпотези з неусталеного українознавства)» виступають Олег Білий, Сергій Макеєв та Олександр Шарварок.

Адреса редакції:

Київ-30, вул. Леонтовича, 5

Тел./факс: (044) 225-0229

Передплатний індекс:

україномовного видання — 74374;

російськомовного — 74375

англомовного — 74642

да, яка пройшла через Гереля й Гарнака й знайшла собі осідок у нищих і безумних душах нацистських керівників. Обрана германська раса очистила німецьку землю, як Ізраїль очистив землю Ханаанську. Це стало тільки першим етапом спасіння. Другим буде знищення оживленого християнства, яке довело до крайньої межі єврейська підлота та демократичне виродження.

Якщо нацизм є підробкою Старого Заповіту, то комунізм можна розглядати як підробку водночас Старого і Нового. Він приваблює євреїв, тих, які прагнуть жити за законами Тори, месіанською ідеєю остаточного визволення, обіцяючи завершити процес емансипації та секуляризації, натиск якого здавався тоді невтримним. Він приваблює християн, пропонуючи їм замість віри, неабияк розхитаної після доби Промисвітництва, «наукову» впевненість і нагоду влитися в гуманітарний і соціалістичний потік, який уже протягом століття пропонував свої поліпшені рецепти у сфері любові до ближнього.

Це відбувалося не без того, щоб розбудити в лоні християнської віри три давно забуті ересі, які здобули в новому контексті нову молодість. Це — гностицизм, тобто спосіб бачення світу, поляризованого між добром і злом, яке спроможні розрізнити та розділити лише втаємничені в істинне знання, втаємничені, чийм завданням віднині буде нести в душі людей спасенну мудрість. Це — марціонізм, різновид гностицизму, який відокремлює Бога Старого Заповіту, Бога-творця, Бога, який судить і карає, від Бога Ісуса, Бога Спасителя, Бога, наділеного високою мораллю чистої любові, у світлі якої євреї постають як образ світу завершеного й лихого. Це — міленаризм, тобто сподівання радикальних перемін в історії, пришествя яких підпорядкує собі політична воля. Таким чином, нацизм і комунізм не вдовольняються гоніннями на релігію, вони її спотворюють і розбещують. Для них обох ненависний Бог Авраама, вони організують гоніння, на євреїв — передусім, а потім — і на християн, або навпаки, на християн — у першу чергу, а на євреїв — у другу, але ці їхні вчинки поєднуються безпосереднім теологічним зв'язком, якого вони не спроможні усвідомити суб'єктивно.

7.

Я хотів би тепер провести паралелі між роботою пам'яті в умовах комунізму та нацизму, подивившись на цю проблему головним під релігійним кутом зору. Я говоритиму про поганство, — під яким я розумітиму вірування, що не є відгалуженням від біблійного дерева.

Світ поганства — наприклад, китайський — розглядає комуністичну катастрофу як щось подібне до метеорологічного катаклізму. Порядок, космічна гармонія були гвалтовно порушені й за якусь мить перейшли в стан хаосу. Якщо ситуація почне поліпшуватися, соціальна тканина ввійде в майже біологічний процес рубцювання ран, і відновлений ди-

намізм зробить непотрібною роботу пам'яті. Отже, це — забуття.

Те саме забуття опанувало й масу християн, чие відступництво, власне, й спричинило катастрофу. Проте слід проводити різницю між двома видами забуття. Перше, добродесне, корениться у вірі. Християн навчають, що вони грішники. Що первісний і персональний гріх присутній у житті від першопочатку часів і до сьогодні. Що вони походять від розп'ятого Христа, тобто причетні до історії, в якій люди скоїли максимум можливого зла, пославши на смерть Невинного, Слово самого Бога, втілене в людській подобі. Що водночас, через той самий акт розп'яття, вони дістали прощення, хоча й приречені грішити надалі й завжди. Цей християнський різновид фамільярної близькості до зла й до добра є причиною того, що їх менше дивує і перше, й друге і що вони завжди готові згрішити й бути прощеними. В цьому випадку забуття є цілком добродесним, адже воно аналогічне прощенню.

Друге забуття не є добродесним. У принципі, прощення дійсне лише в тому випадку, якщо його попросять у Бога і в жертви, тобто якщо провину буде визнано, а прохання чітко сформульовано. Якщо цих умов не виконано, одностороннє прощення має шанс бути прирівняним до нуля й перетворитися на ще один гріх. Неймовірна амністія, яку дістали комуністичні злочини, на мою думку, належить саме до цього другого виду забуття. Це забуття справедливості і власної причетності. І хоча комунізм створив більше мучеників за віру, аніж було їх у всі інші епохи, проте не видно палкого прагнення створити їхній мартиролог.

Щойно мною сказане стосується також забуття євреями комунізму — тією мірою, якою вони брали участь у цій авантурі.

8.

Звернімося тепер до іншого різновиду пам'яті, гіперпам'яті про нацизм і насамперед до пам'яті єврейської.

Зазначмо спочатку, що євреї, які після своєї емансипації брали участь у всіх заходах людства, як добрих, так і поганих, у діяннях нацизму не могли брати участі за самою його природою. Біблійні пророки оцінили б це як велику благодать, бо, звичайно ж, слід віддати перевагу смерті, якби довелося вибирати між таким гріхом і нею. Таким чином, на відміну від багатьох інших народів, євреї почуваються — і то цілком слушно — невинними й відстороненими в тому, що стосується цього злочину.

З другого боку, це — факт, що величезна більшість євреїв, але не тільки євреїв, усвідомлюють неусувну різницю між тим, що відбулося з ними, й тим, що відбулося з іншими народами, хоч би їх і винищували так само жорстоко. Визнання цієї істини — факт незаперечний, але при цьому воно вкрай туманне і є джерелом перманентного запитання, на яке немає однозначної відповіді.

Цю відповідь шукали в трьох напрямках.

У першому пішли, наприклад, Раймон Арон або Ганна Арендт, що дивилися на ці два жахіття, свідком яких було ХХ сторіччя, незворушним і об'єктивно неупередженим поглядом. Тобто йдеться про асиміляційну тенденцію. Але якщо взагалі існують у світі константні явища, то слід насамперед відзначити те, що єврейська ідентичність існує, і ніщо не може стерти цієї печаті, навіть зусилля тих, хто, будучи нею позначений, прагне її позбутися. Хочемо ми цього чи ні, а людський рід і далі ділитися на євреїв і неєвреїв.

Другий напрям думок — це намагання оголосити Шоа явищем абсолютно унікальним в історії людства й відкидати як профанацію будь-яку спробу порівняти її з іншими історичними катаклізмами. Але визначення цієї унікальності ґрунтується не на релігійному елементі, а пов'язується з суто матеріальними обставинами: газові камери, індустрія смерті, задум стерти з лиця Землі цілий народ у всіх куточках світу. Ці обставини справді є унікальними, але ж будь-яке історичне явище, розглянуте в собі, є унікальним і неповторним.

Істотна вада цього погляду полягає в тому, що він створює хибне уявлення про юдаїзм — виходить, що за Біблією і Талмудом одне життя має більшу цінність, ніж інше, а злочин не дорівнює злочинів. Він навіює враження, що євреї внесли в історичну свідомість поняття «конкурентів жертв», що вони зважують події на різних терезах, міряють їх різними мірилами. Він намагається переконати в тому, що існує природна й істотна різниця між євреями й усіма іншими. Він не бере до уваги ту істину, що обраність — це не факт природи, а не пояснений і незбагнений дар Божий, тобто ту саму істину, якої юдаїзм завжди навчав своїх вірних.

Якщо якась течія ідей хоче сконструювати буття євреїв поза зв'язком, що поєднує цей народ із Богом Авраама, якого сенсу неєврейський світ може надати Шоа, коли ця сама течія стверджує, що Шоа не має ніякого сенсу. Ззовні це може видатися дивним прообразом християнства без того, щоб смерть невинних, за яку в певному розумінні відповідає все людство, стала джерелом спокути та примирення. Такий напрям думок вносить у свідомість болісне, невтішне і мстиве почуття до цілого світу, тому що, знову ж таки за аналогією Христа, він весь винний.

Третя позиція — це спробувати збагнути Шоа, глибоко проаналізувавши той зв'язок, який прив'язує єврейський народ до Бога його предків. Бо він відчуває, в глибині своєї душі, що постраждав він за Бога, за славу його Імені; такою є ціна його богообраності. Єврейський народ існує лише як партнер своєї Співки з Богом, який дав йому певні обіцянки. І сталося так, що саме та частина народу, яка найпалкіше вірила в ці обіцянки — глибоко благочестиві громади Центральної Європи — потрапила під головний удар катастрофи, а врятуватися пощастило здебільшого людям, байдужим до ідей сїонізму або тим, хто був заражений

комуністичним атеїзмом. Це спричинило обурення й розгубленість, тим більше, що юдаїзм не прийняв догми первородного гріха. Релігійна проблема Шоа залишається поки що нерозв'язаною і далекою від розв'язання, яке задовольнило б усіх. Але я думаю, що його можна знайти лише на цьому третьому напрямку пошуків.

9.

Розгляньмо тепер християнську пам'ять. Нацизм винищив чимало християн. В самій Польщі їх загинуло три мільйони — стільки ж, як євреїв. Але залишається очевидним фактом, що християнська пам'ять зосередилася головно не на тих гоніннях, яких зазнали християни, а конкретно на долі євреїв і на відповідальності церкви за те, що називають «остаточним розв'язанням».

Потрапивши під шквал звинувачень, Церква висунула свої виправдальні аргументи, і, як на мене, то слід вислухати їх уважно й без апіорної недоброзичливості. Проте, з

цього погляду, хотілося б зробити два істотні зауваження. По-перше, та значна допомога, яку Церква надавала євреям, надавалася в такий спосіб, що стає очевидним: вона розглядала їх лише як жертви, що їх треба рятувати, — тобто просто виконувала свій людський обов'язок. Вона не приділила уваги тому, що нацизм, нападаючи на євреїв, тим самим намагався підрубати завжди живе коріння самого ж таки християнства. Пій XII не бачив у євреях, як це зміг пізніше зробити Іоанн Павло II, «наших старших братів у вірі».

Другою помилкою Церкви було те, що кілька разів вона серйозно приймала ту картину світу, яку накидали їй нацисти. Іноді просто вражає, наскільки часто в документах нунціатур «расова» проблема й різниця між «арійцями» та «неарійцями» сприймається як щось цілком слушне. Є одне загальне правило: коли тобі доводиться протистояти ідеологічному режимові, то перше, що ти маєш зробити, це без будь-яких дискусій відкинути той опис реальності,

який він хоче тобі накинати. Бо якщо ти визнаєш «часткову істину», ти пропав. Те саме можна сказати й про взаємини з комуністичним режимом: найгіршою помилкою буде визнати його погляд на світ, як на поділений на два види суспільства, соціалістичне й капіталістичне. На жаль, Церква припускалася цієї помилки — і досить часто.

Тим часом після війни в лоні Церкви розпочався бурхливий процес очищення совісті. Головним його етапом став II Ватиканський собор, але справді гігантські зрушення відбулися вже за Іоанна Павла II. Це одна з найславніших сторінок його понтифікату. Було відкрито, що в тих сутінках, у яких утримувалося питання статусу євреїв після пришествя Месії, було нагромаджено безліч доктрин, іноді облудних, іноді недостатньо опрацьованих, які й призвели до справді жахливих наслідків. Перегляд цих доктрин відбувається й сьогодні, і його ще не завершено.

Куди ж ми помістимо, з огляду на ці міркування, унікальність Шоа?

Дуже просто — в унікальність самого єврейського народу. А якщо точніше, то в аналогію, яку дуже часто проводять християни, між муками Слуги Божого з Книги Ісаї — образом Ізраїлю — і хресними муками Ісуса. Ніщо не було таким банальним і розповсюдженим явищем в античні часи, як розп'яття на хресті. Ніщо не було таким банальним і розповсюдженим явищем у XX сторіччі, як масове винищення людей. Але з погляду християнської віри богообраність єврейського народу й богообраність Месії надає їхнім мукам унікальної цінності в історії людського спасіння. Тож християни володіють цілісною теологічною схемою, але її можна зрозуміти лише в лоні християнської віри. Євреї цю схему відкидають, а для невірних вона не має ніякого сенсу. Ось чому проблема Шоа не може знайти розв'язання, яке було б прийнятним для всіх. Залишається тільки зрозуміти причини цієї неможливості універсального розв'язання і прийняти їх заради миру у світі. □

Мистецтво не бачити

Олександр Найден

Реалізм та соціалістичний реалізм в українському живопису радянського часу: Історія. Колекція. Експеримент. — Київ: LK Maker, 1998.

1.

Ця книга з'явилася завдяки зусиллям двох своєрідних людей — підприємця Юрія Манійчука, який зібрав колекцію живопису 1950–1980-х років і забезпечив видання грошима, й мистецтвознавця Бориса Лобановського — автора трьох нарисів, наративної частини книги. Саме вона тут найвагоміша й найцінніша: репродукції картин, виконаних здебільшого в кондиціях так званого описового об'єктивізму, є додатком до нарисів, написаних у плані аналітичного суб'єктивізму, — з прихованим ностальгійним ліризмом, саркастичними ескападами та постмодерністською екстравагантною пластичністю. Жодна з репродукованих у книзі картин не досягає художньо-естетичного рівня, на якому написано її текстову частину.

Борис Лобановський — свідок і учасник культурно-мистецьких процесів 1950–1980-х років, у тогочасному суспільстві був маргіналом. Воно не дало вповні розгорнутися його талантам — живописним, мистецтвознавчим, літературним, філософським. Однак у його нарисах немає й натяку не тільки на порахунки, а й на ту дещо зверхню «благородну правоту», яка нерідко бринить у голосі тих, хто свого часу не був допущений до столу, був гнаний і цькований. Багатий досвід побаченого, осмисленого та пережитого дозволяє Лобановському на підставі аналізу конкретних мистецьких подій і явищ, певних факторів творчої поведінки

Сергій Лисенко. Ленін у часи відпочинку (1960)

робити ширші соціопсихологічні узагальнення: «Соціалістичний метод полягав у тому, щоб дивитися, але не бачити. Навіть доноси писали не на підставі реальних дій, а вигадок». Отже, чим менше художник вірив в ідеї соціалізму, чим менше проймався ними, орієнтуючись на зовнішню атрибутику, а не на внутрішні закони життя, підміняючи правду вигадкою, тим ближче твір його підходив до ідеальної моделі мистецтва соціалістичного реалізму. Проте цинізм такого підходу нерідко був неусвідомлений, частковий, виправданий євангельським постулатом — кесареві кесарево. Адже й штучно влаштоване середовище, зоопарк чи концтабір, є середовищем існування особи, для якої його умови є онтологічно-сутнісними. Тому, багато іронізуючи і висміюючи, Лобановський фактично нікого не засуджує. Як мистецтвознавець він формував

ся під впливом як стандартів мистецтва епохи сталінізму, так і залишків російської дореволюційної куль-

поза щодо його можливостей і перспектив:

«Радянський період» у мистецтві України вже не постає засохлим безплідним полем, а сильною і плідною традицією, яка могла бути базою для національного і своєрідного художнього розквіту. Не для «академічного», шкільного повторення пройденого, а нового синтезу.

Проте, всупереч апологетичному припущенню Бориса Лобановського, сам по собі соцреалізм, либонь, не здатен генерувати якимось нове начало в мистецтві.

Образ людини в мистецтві «радянського періоду» — насамперед деконкретизований, хоч нерідко індивідуалізований, образ трудівника чи воїна (модифікації — сталевар, шахтар, рибалка, хлібороб, геолог, прикордонник, льотчик, лікар, будівельник, фізик, космонавт, ветеран війни та праці тощо). Всі ці люди — втілення заповзятості, самовідданості, патріотизму. Всіх єднає відчуття певної своєї правоти (чи то, радше, причетності до загальної партійно-владної ідеї). Ця правота панує в усьому мистецтві «радянського періоду». Виконавська майстерність могла бути вельми пристойною (у межах дозволеного), середньою (прийнятною) та низькою — проте перевага ідеологічного фактора була неzapеречна.

Щодо цього певним підсумковим етапом та часом нових починань були 1960-ті роки. Проте Лобановський, зосереджений на суто мистецьких проблемах, майже впритул наближений до внутрішніх образотворчих справ 1950–1980-х років, здається, не помічає певної окремішності та деякої суперечливості культури 1960-х: формування нових тенденцій у ній та в суспільному житті, започаткування в надрах соцреалізму руйнівних для нього течій і процесів;